

ЈОВАН ДЕЛИЋ

МОДЕЛОВАЊЕ ВРЕМЕНА

– Бесједа о Добрици Ћосићу на Дану Матице српске –

У дневничкој биљешци од 21. маја 1999. године Добрица Ћосић је записао и ове двије реченице:

„Бити припадник малог народа на путу великом, природна је несрећа! Бити Србин, то значи бити историјски несрећан човек...”

Ма колико овај Ћосићев исказ био изазван „малим светским ратом против Србије” – варварским бомбардовањем од стране деветнаест „најразвијенијих земаља” свијета, које су, вјероватно и за самог Добрицу Ћосића, само деценију раније, биле оличење демократије и наде у ослобођење од тоталитаризма – ма колико овај исказ настао у граничној ситуацији једног народића под бомбама, он изванредно освјетљава Ћосићеву визију историје, остварену у његовим романима, и историјску и геополитичку позицију земље Србијице и њеног народића, који није само „моравско човечанство”. Налазећи се на граници различитих религија и цивилизација, а борећи се за свој идентитет, слободу и голи физички и духовни опстанак, та Србијица и њен народић вјековима су на путу и мета великих, како хришћана који су надирали према истоку – *Drang nach Osten* – тако и муслимана који су јуришали на Беч и Пешту, односно на Европу, а поготову оних који су жељели, или желе, да цио свијет виде и држе, као своју прђију. То је тако од крсташких ратова, Марице и Косова, па до данас, и тешко да се та уклетна позиција народа на међи може промијенити, а да се не изгуби идентитет и миленијумска традиција. Отуда је Ћосићева Србијица ружа ратова, а њеном народу је „историја као судбина”. Отуда је историја доминатно тематско поље цјелокупне српске књижевности и Ћосићева романисијерска, публицистичка и дневничка

опсесија. Отуда пишећев напор да открије „нека универзална својства трагизма на српској земљи”.

Нема трагедије без чврстог система вриједности нити без страдања и жртвовања за те вриједности. Ћосић је тај систем вриједности имао, јер га је имао његов народ у својим страдањима у XX вијеку – од времена смрти до времена змија. „Универзална својства трагизма на српској земљи” – то је вјероватно најбоље аутопоетичко одређење онога што Ћосић чини у својим романима, у највећем и најбољем дијелу публицистике и у дневничким записима. Ћосићева визија историје несумњиво је трагична. Због те остварене, књижевно успјеле трагичне визије историје Ћосића је високо цијенио један од најзначајнијих српских писаца друге половине XX вијека – Борислав Пекић. Ни Ћосић Пекићу није остао дужан – сматрао га је за највећег српског писца друге половине XX вијека.

Животи за роман – тако је, тачно, духовито и ефектно, насловила Ана Ћосић Вукић пројекат о своме оцу, који је доиста уложио свој живот у књижевност, прије свега, у роман. Добрица Ћосић се посветио роману, односно књижевном раду, „животно и професионално”, што ће рећи – судбински. Романи су прагила публицистичка дјела, аутопетички радови и дневничке забиљешке.

Рад на *Делима Добрице Ћосића* у издању „Филипа Вишњића” (2000–2004) унио је периодизацијски ред у пишећеву стваралаштво. То је морало бити урађено са пишећевом сагласношћу и уз његову сарадњу. *Дела* су распоређена у четири кола; а свако коло заокружује једну фазу у Ћосићевом стваралаштву. Што се романа тиче, ово издање треба сматрати канонским. Публицистичка дјела су нарастала и захтијеваће нове приређивачке захвате.

У првом колу – односно, у првој стваралачкој фази су романи: *Далеко је сунце* (1951), *Корени* (1954), *Деобе* (1961) и *Бајка* (1966). Уз њих је штампана публицистичка књига *Нага и акција* и дневничке забиљешке *Пишећеве записи I* (1951–1968). Иако прва, ова је изузетно важна фаза у Ћосићевом развоју: романи *Корени* и *Бајка* биће пресудни за даље његово стваралаштво.

Већ три прва Ћосићева романа посвједочују аутентичност романсијера коме је роман основни, заправо, једини белетристички жанр и вид комуникације са свијетом и историјом. Сваки од та три романа значи битан помак у развоју овога жанра код Срба после Другог свијетског рата. У наслову Ћосићевог првјенца *Далеко је сунце* интонациони и смисаони акценат је на лексеми *далеко*, што значи – *тешко досићујно*, па и *недосићујно*. Већ је овај, често олако оспоравани, први Ћосићев роман истурио у први план *архејски диоба*: народ је подјелама трагично искомадан, а његови дијелови

међусобно смртно супротстављени. Два дугогодишња, блиска школска друга из клупе сретну се у рату као непомирљиви непријатељи. Партизански комесар Павле оптужује заробљеног четничког команданта Васића за издају, а Васић му, свјестан да ће ускоро бити ликвидирао, одговара:

Пре свега, ја нисам издајник! Ја се борим за своју отаџбину, а ти немаш отаџбине. Твоја отаџбина је болшевички СССР. Ја сам националиста и борим се за Србију и свога краља, а ти убијаш Србе за некаквог Тита и Стаљина. Издајник си ти, а не ја.

Ова Васићева реплика показује несумњив пишчев дар уживљавања у другог и дар обликовања туђег говора и туђег идеолошког, психолошког и аксиолошког становишта. Притом је тај други идеолошки и војнички непријатељ и неко ко ће бити убијен, чиме се недвосмислено показује дубина идеолошког раскола унутар српског народа.

Односи у команди партизанског одреда су на ивици пуцања. Три водећа човјека – комесар Павле, командир Уча и Гвозден, командиров замјеник – имају три различита става о томе како спасити одред и даље водити борбу. Раскол је такав и толики да ће се „превазићи“ Гвозденовом смртном казном. Позићев романи имају од почетка у свом језгру драматичне сукобе и драмски потенцијал. *Далеко је сунце* је први југословенски роман који дочарава драматичан сукоб унутар партизанског покрета и уноси сумњу у смисао жртве, проблематизујући партизански морал, пријеке судове и стријељања. У томе је – како би рекао Иво Андрић – његова човјечност. Жртва узраста до трагичне величине, а Гвозденово стријељање је најпотреснији догађај не само у овом роману.

Лик младог интелектуалца Уче је од најуспјелијих и судбински најречитијих јунака српске ратне прозе не само тога доба: Уча говори како је његов дјед једва стигао да се ожени и роди Учиног оца, па је погинуо у рату; затим се и отац врло млад оженио, стекао једнога сина и погинуо. Уча је неожењен, па се његовом смрћу гаси лоза Живића, а око презимена Живић затитраће иронија судбине. У Учином лику историја се понавља као понављање смрти, све до затирања живота и породице. У овом лику слуги се доцније развијена и остварена трагична визија историје. Роман је имао изузетан успјех: имао је високе тираже и преведен је на тридесетак језика. То је, ипак, за незаборав.

Корени су кратак поетски роман који уноси ток свијести, унутрашњи монолог, полиперспективизам и вишегласје у српски роман средином педесетих година XX стољећа. Иако користи лирска

понављања, лајтмотиве и симболе (црни јасенови, брест, багрем, клен, дрен, јабучар и јабуке, врба), роман је сав у сукобима и драмској напетости унутар породице Катић, кроз коју се преламају социјално-политички потреси времена, митски сукоби међу браћом, сукоб оца са синовима, еротска драма и драма рађања, драма бездјетности и продужетка породице, драма страха и страсти. Сам Ћосић је *Корене* оцијенио као своју судбинску књигу, којом је постао писац, и то један од водећих српских и југословенских писаца свога времена. Мало је писаца који тако мајсторски преплићу туђе гласове и перспективе као што то чини Ћосић у *Коренима*; ријетко ко је тако успјело упошљавао доживљени, односно слободни неуправни говор, спајајући у роману лирско, епско и драмско. У каснијем стваралаштву доминираће епско. *Корени* ће, са Катићима и Дачићима, постати полазиште за романијерски подухват којим ће Добрица Ћосић од 1972. до 2007. успоставити своју јединствену романијерску визију XX вијека. Најзад, за *Корене* је Ћосић добио Нинову награду, чиме га је књижевна критика промовисала у једног од најзначајнијих српских и југословенских романијера.

Мада су се већ у *Коренима* сукоби и диобе спустили у породицу, претворивши кућу Катића у „хајдучко позориште”, тек ће тротомни роман *Деобе*, већ својим насловом, активирати архетип којим ће се означавати српски национални усуд кроз вјекове и времена, иако ће дочарани догађаји бити просторно и временски локализовани на Други свјетски рат и самоуништавајући национални сукоб између партизана и четника у Србији. Идеолошки у војнички национални раскол и грађански рат спустио се у породицу, међу оца и синове, и довео је у породични злочин и самоуништење. Понишtile су диобе смисао очинства и синства, љепоту и светост рађања и родитељства. Отуда је бизаран, драстичан и не нарочито увјерљив крај романа у знаку побуне и освете материнства, женског принципа рађања и бриге за живот, над разарањем, диобама и синоубиством. И у *Деобама* је дошла до израза Ћосићева склоност ка сценичности и уношењу цијелих драмских дјелова у роман: таква су поглавља „Открића” и „Прослава”. Изванредно добро погођен наслов *Деобе* урезао се у колективну свијест српског народа као историјски архетип, уз наслов *Сеобе* Милоша Црњанског, и зрачиће вјечно као опомена и страх од трагичног понављања историје. *Деобе* су, упркос јакој идеолошкој обојености, наговијестиле својим трима томовима Ћосићеве вишетомне романе и циклусе романа, којима ће бити остварена књижевна визија историје земље и народа. У томе видимо значај овога романа у „развоју” Добрице Ћосића. Није случајно што ће доцнији Ћосићеви романи

имати лексему *време* као кључну одредницу у својим насловима: *Време смрти*, *Време зла*, *Време власи*; што ће ријеч *време* одзвањати као прва ријеч свих шест књига *Пишчевих зајиса*: *Време наде* (1951–1968); *Време искушења* (1969–1980); *Време оштора* (1981–1992); *Време власи* (1992–1993); *Време йораз* (1993–1999) и *Време змија* (2000). Добрица Ћосић ће се из романа у роман, из једне књиге *Пишчевих зајиса* у другу, потврђивати као писац који моделује вријеме, градећи и нудећи своју слику свијета, веома убједљиву и дубоко трагичну.

Четврти роман из прве Ћосићеве стваралачке фазе – *Бајка* – сасвим је типолошки различит од претходних, али и од оних које ће касније написати. Ћосићеве стваралачке заокрете, а посебно његову богату и драгоцјену публицистику, лакше је разумјети на фону пишчеве изразито нетипичне биографије. Добрислав Добрица Ћосић рођен је од оца Живојина и мајке Радмиле у селу Велика Дренова, фактички, 4. јануара 1922, а вољом дједа Јефтимија официјелно 29. децембра 1921. године. Завршио је Вођарско-виноградарску школу у Александровцу, па средњу пољопривредну у Букову код Неготина, гдје ће постати скојевац и написати прве чланке. Од 1941. „активан је” у партизанском покрету отпора, прво као илгалац, па као комесар Расинског партизанског одреда. Од 1944. је у Београду, занесен политиком у којој је врло брзо напредовао до члана Централног комитета Комунистичке партије Србије и републичког и савезног посланика (дванаест година). Припадао је најужем кругу сарадника Милована Ћиласа, који је на Ћосића оставио снажан утисак. Милован Ћилас је за Добрицу Ћосића говорио да је „најзначајнији Србијанац после Другог светског рата”. Одлази 1952. године на Голи оток са планом да пише роман о информбиривцима, али се враћа згрожен виђеним и доживљеним, и о својим утисцима извјештава државни и партијски врх, тражећи да се прекине с методом убијања људске душе. Октобра 1956. пошао је на сусрет совјетских земаља у Будимпешту и придружио се мађарским писцима и револуционарима из „Клуба Петефи”. Ћосићеве забиљешке из Будимпеште („Седам дана у Будимпешти”) штампане су у високом тиражу у листу *Борба* и послужили су Титу у разговору са Хрушчовом у вези са интервенцијом у Мађарској. Ћосић постаје члан комисије за писање Програма Савеза комуниста Југославије и тада долази до идеолошког сукоба и разлаза са Едвардом Кардељом. Ћосић је бранио југословенство као интегралну и трајну идеологију Југославије виђене као чврсте државне заједнице, а Кардељ је припремао конфедералистички концепт земље као привремене и пролазне заједнице. Ћосић је већ почетком шездесетих година препознао сепаратистичке тежње

западних југословенских република и енергично им се јавно супротставио. Каснији Титов сукоб с Александром Ранковићем и њему блиским људима видио је као резултат процеса конфедерализације и разарања Југославије, изнутра и са самога врха. Почетком шездесетих, Кардељ ће идентификовати Ћосића као кључног и опасног идејног непријатеља и припремаће његову политичку ликвидацију. Шта је онда друго остало Добрици Ћосићу него да се брине о својој Србијици и њеном народићу, а то је био довољан разлог да му противници залијепе идеолошку етикету српског националисте и да му „обезбиједe” стално полицијско праћење и надзирање.

Роману *Бајка*, раскиду с комунистичком идеологијом и сукобу са Јосипом Брозом претходила су и два Ћосићева путовања. Прво је путовање с Титом на броду „Галеб” у својству члана државне делегације која је обилазила афричке земље од 4. фебруара до 26. априла 1962. године. На „пловећем двору” пукла је раселина у пишевој души до самога дна:

На *Галеб* сам ступио као социјалист са сумњом и надом, а са *Галеба* сам сишао опљачкан, пребијен и понижен, бивши комунист згађен на баналност и кич пловећег двора брионског морнара, адмирала наше ескадриле мира.

Послије овог отрежњујућег путовања сломљени комуниста осјећа снажну побуду да види Дахау и Хитлерову кућу са бункером у Бергхофу. Ту је доживио нови и другачији потрес и ново драматично сазнање о свом вијеку – вијеку који је убио Бога и човјека; о звијер-вијеку. Послије та два путовања, Добрица Ћосић је постао други човјек, преображен у побуњеника и критички усмјереног интелектуалца; у писца који другачије гледа на човјека и историју.

Вијек-звјер – то је, за Ћосића, вјероватно с алузијом на Манделштама, његов двадесети вијек. Онај комадић ХХИ вијека, који му је досуђен да одживи, осјећао је као „туђи вијек”. Отуда његов наслов *У туђем веку*. Велико је питање колико је неки вијек наш, а колико туђ. Ми не бирамо досуђени комадић времена; наше је да се у њему остваримо. Добрица Ћосић се остварио и у „свом” и у „туђем веку”.

Ћосић, дакле, приступа писању романа *Бајка* с искуством два разочаравајућа и отрежњујућа путовања и са осјећањем да је његова социјална утопија лута варка, а да је вијек који живи звијер-вијек. Утопију је смијенила антиутопија, па је и по томе Ћосић близак Пекићу, заправо, његов претеча. *Бајку* пише побуњени анђео отпадник. Отуда похвала Анђами и разумијевање за њега. Отуда

и виђење Бога Старца као преваранта који покорава све равноправне духове, што јесте сатирична алегорија и алузија на Јосипа Броза, кога су звали Стари.

У *Бајци* Ћосић посматра човјека као антрополошку загонетку. Анђама јесте моравски Мефисто, али је све вријеме ријеч о човјеку уопште, па и о (раз)историји свијета. Ћосић је наслутио оно што ће Пекић звати решавање антролошке једначине, написавши прву српску романсијерску антиутопију и једну од првих књига побуне против Јосипа Броза Тита. Тито ће остати Ћосићев проблем до краја пишневог живота; до посљедње, судбинске тачке. Замишљена као алегоријско-сатирично путовање, *Бајка* није имала Ћосићу својствених драмских сукоба, нити индивидуализованих ликова и судбина укоријењених у домаће тло и историју. Била је, међутим, својеврсно пишнево очишћење, „помамна катарза”, без које не би било ни *Времена смрти*, а поготову не *Времена зла*. Данас знамо да је Ћосић одмах послјије *Корена* желио да напише роман под радним насловом *Рај* и да настави своју сагу о Катићима и Дачићима, али је осјећао озбиљне идејне проблеме. Вратио се своме животном искуству и прво написао *Деобе*. Тек послјије *Бајке*, послјије јавне побуне и идеолошке катарзе, нестале су све препреке за приступање тематици Првог свјетског рата. Зато су *Корени* и *Бајка* изузетно значајни романи за „развој” Добрице Ћосића: *Корени* су угаони камен будуће серије романа и романескних циклуса којима је остварена визија историје, односно вијека звијери, а *Бајка* је уклонила све препреке за писање *Времена смрти*, *Времена зла* и *Времена власи*.

Средином шездесетих година Тито се одлучио за Кардељев концепт конфедерализације Југославије, што је водило политичкој ликвидацији Александра Ранковића, као потенцијалног Титовог супарника и заступника концепта чвршће федераритвне државе. Добрица Ћосић се 1966. први јавно супротставио Титу, што ће се ускоро претворити у отворен политички сукоб и разлаз с политиком Савеза комуниста, Јосипа Броза и са концептом конфедерализације земље. Дефинитиван раскид догодио се на XIV пленуму ЦК Савеза комуниста Србије 1968. године, када је Ћосић критиковао национализам у политици СК Југославије, а посебно албански сепаратизам на Косову и Метохији, терор над Србима и њихов прогон. ЦК Србије је прогласио Ћосића за српског националисту, оградивши се од свих његових ставова, па и оних о Косову, Метохији и Албанији.

Као председник Српске књижевне задруге (1969) Ћосић је окупио у Управном одбору најугледније, критички усмјерене интелектуалце, залажући се за цјеловитост српске културе и српског

културног простора, што је комунистичко руководство Србије бескомпромисно napало као стварање опозиционе партије и принудило Ћосића и Управу на оставке. Од тада Ћосић дјелује као опозициони интелектуалац, удружујући се с отпуштеним професорима Београдског универзитета и загребачким „праксисовцима”.

У другом колу, односно другој стваралачкој фази, јесте тетралог-ија романа *Време смрти* I–IV, (1972–1979), публицистичка књига *Сиварно и мојуће* и *Пишчеви записи* II (1969–1980). *Време смрти* је најпунији Ћосићев епски замах у дочаравању – како рече пјесник Иван В. Лалић – *никад дојеваној* Првог свјетског рата. У славистичким круговима и изван Србије роман је препознат као српски *Рај и мир*, а Ћосић као српски Толстој. Ствари стоје, ипак, нешто другачије: Ћосић је *Време смрти* градио на принципу контрапункта различитих виђења и гласова у роману – вишегласја које се већ у *Коренима* могло препознати. Овај наш самоуки писац читао је много и усавршавао се брзо. У полифоничности и полиперспективизму *Корена* уочљива је блискост са Достојевским и Фокнером; по генерацијском сукобу очева и синова близак је Тургеневу; у лиризацији и поетизацији језика – нарочито у *Коренима* – Оскару Давичу; у односу човјека и природе и пројектовању емоција на дрвеће – Милошу Црњанском, док је инспирацију за циклусе романа и „роман реку” налазио у западним књижевностима. Ћосић је био обузет идејом „интегралног романа”, чије нам значење није сасвим јасно: могао би то бити роман који би у себе укључивао епско, лирско и драмско, па и самога писца као јунака романа. Писац разговара са својим јунацима о пищевим слабостима у њиховом обликовању, излажући своја поетичка начела, што ће нарочито бити карактеристично за *Време власи*, односно за четврту Ћосићеву фазу, мада се зачеци тога поступка налазе и у *Деобама*.

У *Времену смрти* Ћосић веома успјешно контрапунктира чак и документа, односно царске и краљевске телеграме и писма, изванредно уткане у дух и умјетничку цјелину романа: остварена је готово невјероватна царско-краљевска полифонија докумената и дипломатско вишегласје. Документарност појачава увјерљивост и историчност романа и када се цитира текст Незнаног Болесника. Писац напоредо моделује и доводи у контакт Вукашина и Ивана Катића, и генерала Живојина Мишића; прати унукe Аћима Катића и синове Толе Дачића; Олгу и Милену Катић, и сликарку Надежду Петровић у ваљевској болници; докторе Радића и Алексића, и Аврама Винавера; борце ђачког батаљона и незаборавног официра Гаврила Станковића. Ћосић се доказао као велики мајстор у моделовању веома различитих књижевних јунака, па се и његови романи памте по књижевним јунацима. Бојати се да је мало српских роман-

сијера са толиким бројем, богатством и разноврсношћу изразито индивидуализованих књижевних јунака. Мајсторски су напоредо дочаране појединачне трагедије и масовно народно страдање, Суворовска битка и Ваљевска болница, на коју су навалиле ваши, вране и гладни пси. Један мали, на смрт осуђени народ (*Serbien muß sterben!*) бори се, и жртвује, за свој биолошки и политички опстанак, пролазећи кроз страдање и трагедију. Али и у том ратном хаосу јаве се лирски тренуци: замиришу јабуке генерала Мишића, у завичају оживи сјећање на дјетињство, бљесне љубав, зажаре се емоције или се јави неочекивани, утолико драгоцјенији хумор у овој тетралогiji о трагедији и умирању. Ћосић је писац отворен за разноврсности живота, сву његову многострукост, сложеност и видове испољавања у рату и миру, у логору и на слободи. *Време смрти* је велика похвала женама: оне уносе ред и чистоћу у хаос, прљавштину и умирање у Ваљевској болници; иако нијесу главне јунакиње, оне су и жртве, и побједнице, и највећи борци против смрти.

САНУ је изабрала Добрицу Ћосића за свог дописног члана 1971. године, у вријеме забране његове публицистичке књиге *Моћ и стирејња*, а за редовног 1979. године. И књига политичких есеја *Стварно и моћуће* такође је забрањена (1982), али је илегално прештампована у десетине хиљада примјерака. Претходно је власт осујетила покретање опозиционог часописа *Јавност* (1980).

Трећој Ћосићевој фази, односно III колу *Дела*, припада трилогија *Време зла* коју чине романи *Грешник* (1985), *Оштрагник* (1986) и *Верник* (1990), публицистика *Српско ишћање I* и дневничке биљешке *Пишчеви записи III* (1981–1991). Кичма Ћосићеве трилогије *Време зла* је Иван Катић, један од најзначајнијих Ћосићевих ликова у систему романа о Катићима, односно у склапању Ћосићеве слике свијета и визије историје. Син Вукашина Катића, који је у *Времену смрти* морални мач Србије, образован и даровит, мисаон и ангажован, несрећни патриота високих моралних начела, Иван је оличење српског интелектуалца ангажованог у маглама, вртлозима и невидјелицама историје, у којима мало тога од њега зависи. Он је један од Ћосићу најближих књижевних јунака. На оштрим кривинама историје Иван упада у лична страдања, пролази кроз искушења логора у којима је убијана личност и човјекова душа, и завршава живот „књижевном” смрћу у Венецији. Писац филозофско-политичких есеја, као и сам Ћосић, он управо тим есејима даје трилогији и својства романа-есеја, чиме Ћосић шири жанровске границе својих романа. Иванови филозофско-политички ставови блиски су Ћосићевим, што ваља разумјети као упозорење да се при тумачењу и разумијевању Ћосићеве умјетничке прозе не

смију занемарити ни његова есејистичка ни публицистичка дјела. Иван, као и Ћосић, пролази кроз животне фазе које су означене насловима трију романа: он је религиозно занесени вјерник Партије и њене идеологије, грешник и отпадник од ње.

У Ивановом лику и у његовим есејима видљиви су трагови лектире. Човјечанство је – сматра Иван – жртва погрешног првог корака, „криво почетка”, који је пројектован кроз цијелу историју. Тај први погрешан корак Борислав Пекић је видио у избору цивилизације стицања, односно златног руна, па се Пекићева идеја погрешног човјековог првог избора налази у Ивановом „унутрашњем роману”. Иван Катић – попут Иве Андрића у роману *На Дрини ћуприја* – описује како грађење гусала и гусларска пјесма успостављају духовно братство и национални идентитет међу пониженим заробљеницима. Робијаш није више сатрвени човјек убијене душе и идентитета, већ и дио народа чијим припадништвом и његово страдање добија смисао.

Револуционарни фанатизам разара љубав и породицу Богдана Драговића и Милене, а Петар Бајовић, слиједећи партију и њене задатке, постаје Коминтернин егзекутор издајника и троцкиста, и сам на мушици неког другог, невидљивог и непознатог егзекутора. Политички идеали се преображавају у злочине из којих нема излаза ни бјекства; идеалиста постаје међународни убица.

Четвртом колу *Дела*, односно четвртој фази, припадају роман *Време властии I*, публицистичка књига *Српско ишшање II*, књига портрета *Пријатељи*, књига интервјуа *Разговори*, дневничке билешке *Пишчеви записи IV* (1992–1993). У вријеме припремања *Дела* Ћосић није вјеровао да ће затворити и заокружити свој романсијерски и публицистички опус, али се вратио започетом роману *Време властии II* и објавио га 2007. године, па тај роман природно припада овој фази.

Душан Катић, главни јунак овога романа, завршава Ћосићево приповиједање о Катићима и Ћосићев романсијерски опус. Кроз Душанов лик преламају се друштвене прилике у Југославији и Србији у другој половини XX вијека. У тематском погледу, роман је ближи *Пишчевим записима III*, што потврђује повезаност Ћосићеве историјске фикције и публицистике. Ана Ћосић Вукић тврди да је Добрица Ћосић у *Пишчевим записима III* „делимично остварио идеју ’интегралног романа’”. Сам писац је увиђао да у *Пишчевим записима*, „све више има текстова интимније природе, па *Пишчеви записи* постају нека врста аутобиографског романа, у чијој фабулацији и драматургији, поред аутора, суделује и историја”.

Већ је речено да је Ћосић увео у роман Писца као књижевног јунака, чиме је додатно „замутио” однос фикције и нефикције и

потврдио своју radoznalost и храброст у истраживању форме романа. Писац је и формално постао један од гласова романа, али не онај коме се роман и остали гласови подређују. Тиме је дао још један допринос вишегласју романа.

И овом приликом треба рећи да је у вријеме основања више-страначког система остао партијски неангажован. Јуна 1992. прихватио је дужност предсједника СР Југославије, а смијењен је 31. маја 1993. Своје погледе на рјешење косовско-метохијске кризе изложио је у књизи *Косово* (2004), а књига *Пријатељи* – својеврсна „аутобиографија о другима“, блиска Михизовој – распродата је у тиражу од 100.000 примјерака. Велики успјех имала је и публицистичка, дневничка књига *У њуђем веку*, у којој писац свједочи о почетку XXI вијека до смрти Зорана Ђинђића, а у њеном наставку *У њуђем веку 2* (2015) до 2010. године. Почетак овога стољећа и миленијума видио је као туђ и застрашујући. Ћосић је водио дневничке биљешке од 1951. године, па седма књига, вјероватно најдужег дневника једнога писца, гради *Личну историју једног доба*. Ћосићева публицистика ће бити незаобилазна грађа при стварању било какве озбиљне слике двадесетого и почетка двадесет првога вијека.

Добрица Ћосић је 2010. добио два признања од Русије: 18. маја у Москви награду „Пушкин“ за изузетне заслуге у књижевности, којом приликом му је уручен и „Златни витез за књижевно стваралаштво“, а 17. јуна му је у Амбасади Русије у Београду уручена медаља за борбу против фашизма, којом га је одликовао предсједник Медведев. При уручењу књижевне награде у Москви речено је да је почетак XX вијека обиљежио Томас Ман, а крај тога вијека Добрица Ћосић. У Француској, гдје су преведени сви Ћосићев романи, о Ћосићу је писано као о европском Солжењичину и балканском Толстоју. Најбољи познавалац Ћосића у Француској, Жорж Нива, пореди Ћосићев роман *Време смрти* са *Тихим Доном* М. Шолохова, и доводи нашега писца у везу са Василијем Гросманом и његовим дјелом *Животи и судбина*. За њега је Добрица Ћосић „огроман писац зато што је последњи стваралац великих епских романа. Епско умире са њим. Епско је мртво.“

Књиге Добрице Ћосића доспеле су у сваку кућу. Мора да је у њима нешто озбиљно погодио кад је толике читаоце усрећило, а режим унесрећило и нагнао да на најјаче укључе све аларме,

рекао је Матија Бећковић, па додао је и ово:

Они који би хтели да процене његову вредност, тешко да ће икад моћи да утврде колико је значајно свом народу и земљи у којој

је волео сваку лиску и сенку, јавор и шљиву, сваког човека и сваки цвокот леда.

[...]

Добрица Ћосић је умро у туђем веку и свету, али због оног што је, неупоредивом снагом, у вербалном делиријуму истакао од српског језичког крупниша и ситниша, описујући Србијицу 'као ливаду коју река плави кад год зацвета', ниједан будући свет и век неће му бити туђ.

Те ноћи, 17. маја 2014. године сјео је Добрица Ћосић за свој радни сто чврсто ријешен да доврши рукопис књиге с којом се у посљедње вријеме носио. Завршавати посао – то је била једна од његових радних лозинки, наслијеђена од предака. Што можеш урадити данас, не остављај за сјутра. Сјутра је непоуздано и несигурно. Сјутра је варка. Ако не завршиш за дана, пред тобом је ноћ – идеално доба за суочавање са собом, са вијеком, са истином. За столом је остао до три ујутро, већ 18. маја. Био је уморан и задовољан. Рукопис је завршен. Тачка је стављена. Може да крене на заслужени починак.

Легао је који минут иза три, с осјећањем човјека да је завршио овоземаљске послове. Нема недовршених рукописа; има несрећених и недорађених. Била је то прва ноћ, већ јутро, да лијеже с тим необичним осјећањем.

Шта је Добрица Ћосић доживљавао у сну између три и осам 18. маја 2014. године, нико никад неће поуздано знати. Извјесно је да се у тих пет раних јутарњих сати, у сну, преселио на онај свијет. Готово истовремено стављена је тачка на посљедњи рукопис, још увијек тајанственог наслова и садржине, и на живот.

Живот као утопија није био могућ. Да ли је могућа смрт као утопија? Стварно и могуће – тако гласи наслов једне забрањиване Ћосићеве књиге. Имао је нестварно лијепу и лаку смрт. Имао је, до саме смрти, дјечју, он је говорио „перверзну радозналост”, и непрестану жељу за самообразовањем и самопревазилажењем. Имао је срећу да напише и заврши све што је замислио и започео, и то у невјероватном стваралачком заносу који га је носио, буквално, до посљедњег даха. Тачку на свој монументални и тешко обухватни опус ставио је он, а смрт ју је само овјерила. Мало је писаца таквог замаха и такве енергије. Ћосић је књижевно успоставио епоху и иза себе оставио снажну и моћну слику XX вијека, и Србије и Срба у томе вијеку. Њему припадају заслуге што је први проблематизовао смисао жртве и партизанског морала, уздигавши жртву до трагичних висина; што је изнутра дочарао унутрашње напрслине у идеализованом партизанском покрету; што је увео полипер-

спективизам и тековине модерног романа у српски роман; што је активирао архетип деоба који је прихваћен као оличење националне судбине; што је први наш романиста који је закорачио у антиутопију; што је вратио трагедију Првог свјетског рата у српску прозу, остваривши четворотомно ремек-дјело *Време смрти*; што је дочарао драму интелектуалца у идеолошким маглама вијека, у судару са искушењима догме, робије и побуне; што је отворио многе табу теме и убједљиво остварио трагичну визију историје свога народа; што је књижевно успоставио епоху. Ћосићу припада признање за борбу за књижевни модернизам; за супротстављање догматизму, за часно свједочење о догађајима у Мађарској 1956. године, за спремност на жртвовање зарад истине о разбијању земље и о прогону Срба са Косова и из Метохије, за супротстављање неприкосновеном властодршцу и за разбијање идеолошке магле. Добрица Ћосић је живио од свога књижевног рада – његове књиге су продаване у стотине хиљада примјерака, а неке су прелазиле и милионски тираж. Остварио је богат и узбудљив живот, који се завршио, буквално, уснућем.

(Беседа одржана на Свечаној седници Матице српске, 29. јуна 2021. године)